

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Kevin Morgan and Andrew Sayer, *Microcircuits of Capital: «sunrise» industry and uneven development*, Oxford: Polity Press, 1988.

Γρηγόρης Κανκαλάς

Το βιβλίο, εκτός από την εισαγωγή και τα συμπεράσματα, αποτελείται από δύο βασικά μέρη. Η εισαγωγή θίγει μια σειρά από κρίσιμα θεωρητικά και εννοιολογικά σημεία της σχέσης χώρου και βιομηχανίας, στα οποία οι συγγραφείς επιδιώκουν να διευκρινίσουν τις προτιμήσεις τους. Το πρώτο μέρος αφορά τη διάρθρωση του κλάδου των ηλεκτρονικών σε παγκόσμιο επίπεδο με ιδιαίτερη έμφαση στις τέσσερις βασικές συνιστώσες του: τους ημιαγωγούς, τα ηλεκτρονικά μαζικής κατανάλωσης, τα συστήματα υπολογιστών και τις τηλεπικοινωνίες. Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στη βρετανική εμπειρία με βάση δύο ερευνητικά προγράμματα που αφορούν τον κλάδο ηλεκτρικών μηχανών στη Νότια Ουαλία και τον κλάδο των ηλεκτρονικών στο λεγόμενο διάδρομο M4 που συνδέει το Λονδίνο με το Μπρίστολ. Τέλος, στα συμπεράσματα επιχειρείται μια θεωρητικά τεκμηριωμένη διατύπωση γενικών πολιτικών κατευθύνσεων σχετικά με τις μελλοντικές εξελίξεις.

Στην προσπάθεια να προσδιοριστεί ο θεωρητικός προσανατολισμός, οι συγγραφείς υπόσχονται ότι θα χειριστούν με ιδιαίτερη προσοχή τα θέματα της χωρικής διάστασης της άνισης ανάπτυξης και τη σημασία του τόπου, τις σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές, οικονομικές, τεχνικές και πολιτικές πλευρές της βιομηχανίας, την ισχύ της μαρξιστικής προσέγγισης στη χρήση εννοιών όπως είναι η διαδικασία της εργασίας, αλλά και την αδυναμία που προκύπτει από την προτεραιότητα που δίνει στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας σε βάρος άλλων θεμάτων, όπως είναι για παράδειγμα η αγορά και η επιχείρηση, με αποτέλεσμα την παραγωγή στερεοτύπων και χαρακτηρισμών όπως η αναφορά στον εργάτη μαζικής συναρμολόγησης.

Σχετικά με τις μεθοδολογικές επιλογές, οι συγγραφείς περιορίζουν τα σχόλιά τους στη σχέση αφηρημένου και συγκεκριμένου. Το επιχείρημα ότι οι αφηρημένες έννοιες δεν είναι περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλες από τις συγκεκριμένες για να εξεταστούν τα πραγματικά αντικείμενα, είναι εξαιρετικά χρήσιμο. Αλλά δέδαια, η διαφορά ανάμεσα στα δυο δε διευκρινίζεται με βάση τον αριθμό των πλευρών ή των επιπέδων που εξετάζονται. Συσκοτίζεται μάλιστα παραπάνω από τη διατύπωση ότι πρέπει να συνθέτουμε τις ερμηνείες πολλών αφηρημένων αναλύσεων, να εξετάζουμε τις αλληλεπιδράσεις των διαφόρων αφηρημένων στοιχείων και να συνεκτιμούμε τις διαμεσολαβήσεις μεταξύ των διαφόρων συγκεκριμένων στοιχείων. Το παράδειγμα που ακολουθεί δε διευκρινίζει αυτή τη θέση: «...για να κατανοήσει κανείς την τρέχουσα εξέλιξη της IBM θα πρέπει να συσχετίσει μαρξιστικές έννοιες για χρονικές οικονομίες με τις θεωρίες της τεχνολογικής αλλαγής, της διαχείρισης και της σχέσης κυβέρνησης-βιομηχανίας.»

Οι συγγραφείς τονίζουν επίσης τη σημασία της συνέπειας ανάμεσα στις

διάφορες αφηρημένες και συγκεκριμένες έννοιες και τον κρίσιμο ρόλο των διαμεσολαβήσεων σε σχέση με το αντικείμενο της έρευνας. Οι διαμεσολαβήσεις μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες ουσιαστών θεωρητικών ιδεών. Η πρώτη κατηγορία αφορά τα γενικά χαρακτηριστικά της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Σε αυτό το πλαίσιο τονίζεται ο ρόλος της επιχείρησης ως μορφή του κεφαλαίου και διευκρινίζονται οι τεχνικές και κοινωνικές πλευρές της διαίρεσης της εργασίας. Η δεύτερη κατηγορία επικεντρώνεται πάνω σε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά της βιομηχανικής οργάνωσης όπου περιλαμβάνονται ο ρόλος της τεχνολογίας, η R&D, οι αγορές, οι εργασιακές σχέσεις και οι κοινωνικές και θεσμικές μορφές του κεφαλαίου. Η τρίτη κατηγορία συγκροτείται από έναν αριθμό κρίσιμων αλλά χαλαρά συνδεδεμένων θεμάτων γύρω από την έννοια της άνισης ανάπτυξης με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του κράτους, τη σπουδαιότητα του χώρου, την κριτική των στερεοτύπων και την απομυθοποίηση της «high-tech» ιδεολογίας.

Όπως έχει σχεδιαστεί, το βιβλίο αποτελεί μια δυνητικά πλούσια πηγή συμπερασμάτων πολλά από τα οποία πραγματικά διατυπώνονται στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων που εύστοχα έχει τον υπότιτλο «In and against uneven development». Ωστόσο ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι πολλά ακόμα θα μπορούσαν να διατυπωθούν. Η εντύπωση αυτή δημιουργείται εν μέρει από τη συνειδητή επιλογή να κρατηθούν αποστάσεις ασφαλείας τόσο από την αναγωγική τάση που χαρακτηρίζει τις (νεο)μαρξιστικές προσεγγίσεις όσο και από τον κίνδυνο υποτίμησης της άνισης ανάπτυξης ως κεντρικής διαδικασίας της χωρικής διάρθρωσης. Έτσι, αντί να δεσμευτούν στην κατασκευή ενός συνεκτικού πλαισίου, οι συγγραφείς προτιμούν να παίρνουν θέσεις σε βασικά ζητήματα της βιομηχανικής γεωγραφίας με κάποια εκλεκτική διάθεση χωρίς να τις εντάσσουν σε ένα κεντρικό θεωρητικό σχήμα.

Το περισσότερο δομημένο τμήμα της επιχειρηματολογίας, το οποίο, εκτός από το ότι πραγματικά αποτελεί σημαντική συνεισφορά στη συζήτηση, φαίνεται να προσφέρει και το κεντρικό κίνητρο ή συνδετικό νήμα στην όλη προσπάθεια, καθώς μπορεί κανείς να υποθέσει κρίνοντας από τη διασπορά συναφών παρατηρήσεων στο κείμενο (π.χ. στις σελίδες 63, 71, 107, 111, 139, 161, 168, 225), αφορά τη χρησιμοποίηση των εμπειρικών διαπιστώσεων της έρευνας στην αποδόμηση των ριζοσπαστικών και (νεο)μαρξιστικών προσεγγίσεων της βιομηχανικής γεωγραφίας. Η πορεία οργάνωσης σε τέσσερα διαδοχικά βήματα που συγκροτούνται στο αναλυτικό επίπεδο της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας.

Στο πρώτο βήμα οι μαρξιστικές εκτιμήσεις κριτικάρονται επειδή τείνουν να αναφέρονται στον ανταγωνισμό με τους όρους της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Με τον τρόπο αυτό όμως τείνουν να υποτιμούν το βαθμό αυτονομίας ανάμεσα σε αυτή τη σχέση και τη σχέση κεφαλαίου-κεφαλαίου, όπως υποδεικνύουν πολλές περιπτώσεις καινοτομικής παραγωγής. Επίσης, αδιαφορώντας για τις αγορές, υπεραπλοποιούν τα προβλήματα που συναντάει κάθε μεμονωμένο κεφάλαιο-επιχείρηση προκειμένου να διατηρήσει τη θέση του στην κοινωνική διαίρεση της εργασίας. Αλλά θέβαια, όπως ορθά αναρωτιούνται οι συγγραφείς, τι θα κάνει μια ισχυρή εργασία απέναντι σε έναν ανταγωνισμό που κυριαρχείται από το νόμο της αξίας και τις ανεξέλεγκτες τροχιές των διακυμάνσεων της αγοράς και των μεταβολών της τεχνολογίας;

Το δεύτερο βήμα, κατηγορεί τις μαρξιστικές προσεγγίσεις ότι τείνουν να εξετάζουν τη χωρική διαίρεση της εργασίας κυρίως σε σχέση με τις τεχνικές πλευρές και ελάχιστα με τις κοινωνικές πλευρές της διαίρεσης της εργασίας. Επιπλέον, οι πρώτες θεωρούνται εκφράσεις διαφορετικών σχέσεων κεφαλαί-

ου-εργασίας και όχι, για παράδειγμα, αποτέλεσμα διαφορετικών στρατηγικών ελέγχου της αγοράς. Αλλά η «επιτυχία», θυμίζουν οι συγγραφείς, σε μια καπιταλιστική αγορά δεν εξαρτάται μόνο από τις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας αλλά και από τις σχέσεις ανάμεσα στα κεφάλαια, δηλαδή τις επιχειρήσεις, από την άποψη των στρατηγικών ανταγωνισμού και καινοτομίας. Το γεγονός ότι οι μαρξιστικές προσεγγίσεις υποτιμούν τις τελευταίες θεωρείται ότι έχει αυτοκαταστροφικές συνέπειες, όχι μόνο γιατί μη-εργασιακά προβλήματα του κεφαλαίου μπορεί να έχουν συνέπειες για την εργασία, αλλά γιατί είναι αδύνατο να σκεφτεί κανείς εναλλακτικές μορφές οικονομικής οργάνωσης χωρίς να αντιμετωπίσει τα προβλήματα διαχείρισης, ανταγωνισμού και κοινωνικής διαίρεσης της εργασίας.

Στο τρίτο θήμα σχολιάζεται η τάση της μαρξιστικής γεωγραφίας να υπερεκτιμά τις τοπικές διαφοροποιήσεις στις αγορές εργασίας ως προϋπόθεση της επιτυχίας ή αποτυχίας των επιχειρήσεων. Ορθά τονίζεται ότι αυτή η θέση ισοδυναμεί με την ενοχοποίηση των ίδιων των περιοχών και της ταξικής συγκρότησης των κατοίκων τους, κάτι που δέδαια δεν μπορεί να πείσει ως προοδευτική και ριζοσπαστική άποψη. Αντίθετα, οι συγγραφείς επιχειρηματολογούν ότι οι σχέσεις κεφαλαίου-περιοχών είναι ασύμμετρες καθώς οι τελευταίες βρίσκονται αδύναμες απέναντι στις ευρείας έκτασης αλλαγές στις αγορές προϊόντων και στο διεθνή ανταγωνισμό, πάνω στις οποίες δεν ασκούν καμία επιρροή.

Τέλος, στο τέταρτο θήμα, απομονώνονται ο χαρακτήρας και οι συνέπειες της ταξικής σύγκρουσης καθώς οι συγγραφείς κλιμακώνουν την επίθεσή τους με μια σειρά ερωτήσεων. Πώς αντιμετωπίζεται η διεύθυνση μέσω συναίνεσης και συνεργασίας και η πιθανή υλική της βάση; Τι έχει να πει κανείς για τις δυνατότητες «εξανθρωπισμού» της εργασίας ανεξάρτητα από τη γενική αντιπαράθεση συμφερόντων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία; Πώς λύνονται τα προβλήματα των διαφορών ανάμεσα στα συμφέροντα της εργασίας γενικά και τα ιδιαίτερα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων; Εδώ, δέδαια, η απάντηση που προσφέρεται στο βιβλίο είναι εξαιρετικά πολύπλοκη, καθώς μάλιστα γίνεται αναφορά και σε διαφορετικούς βαθμούς προστασίας απέναντι στο νόμο της αξίας, π.χ. ανάμεσα σε εργασία ρουτίνας και σε ειδικευμένη εργασία, ή ανάμεσα σε εργασία μαζικής και τυποποιημένης παραγωγής και σε εργασία παραγγελίας μικρής ποσότητας.

Έχοντας στήσει αυτή τη σειρά επιχειρημάτων και οπλισμένοι με τις θέσεις που έχουν επιλέξει, οι συγγραφείς καταλήγουν σε μια διαφορετική συζήτηση που αφορά τη διαμόρφωση βιομηχανικών στρατηγικών και το ρόλο της κρατικής δράσης. Πολλά από τα επιχειρήματά τους σε αυτή τη φάση, η οποία δυστυχώς στερείται τη συνοχή που διαπιστώθηκε προηγούμενα στην κριτική των μαρξιστικών απόψεων, επικεντρώνονται στο ζήτημα της συμβατότητας ανάμεσα σε αποδοτικότητα και δημοκρατία. Οι συγγραφείς φαίνεται να πιστεύουν ότι είναι δυνατό να συμβιβαστούν φαινομενικά αντίθετοι στόχοι μέσω μιας κρατικά ελεγχόμενης βιομηχανικής στρατηγικής η οποία θα συνυπολογίζει: α) τον ανταγωνισμό και την επιδίωξη της επιχείρησης, β) την ανάπτυξη της αγοράς και γ) τις συνθήκες εργασίας. Μια τέτοια στρατηγική θα πρέπει να σέβεται την υλική, τεχνολογική και οργανωτική διάρθρωση της οικονομίας και το γεγονός ότι αν και το χρηματοδοτικό κεφάλαιο μπορεί να είναι εξαιρετικά κινητικό, δε συμβαίνει το ίδιο και με τις υλικές και διανοητικές προϋποθέσεις της παραγωγής.

Τέλος, τονίζεται emphaticά, εκφράζοντας ίσως και τις πολιτικές προτιμή-

σεις των συγγραφέων, η ανάγκη και η δυνατότητα να μεταβληθούν οι τεχνικές και ιεραρχικές πλευρές της διαίρεσης της εργασίας σε όφελος των εργαζομένων, χωρίς χάσιμο της αποδοτικότητας και μακριά από γραφειοκρατικές δυσκαμψίες. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δοθεί σημασία στο μικρο-επίπεδο, εκεί όπου συγκροτούνται τα προβλήματα, αντί για αποστασιοποιημένη μάθηση και κεντρικές εντολές. Επίσης τονίζεται ότι μια στρατηγική βαυσισμένη στη «διάχυση» της καινοτομίας είναι προτιμότερη από μια στρατηγική προνομιακής ανάθεσης «αποστολών». Τέτοιες στρατηγικές απαιτούν πολιτική κινητοποίηση ως οργανικό συστατικό τους, διαφορετικά, όπως παραδέχονται και οι ίδιοι οι συγγραφείς, έχουν ελάχιστες πιθανότητες υλοποίησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ρητορική των αναδυόμενων βιομηχανικών κλάδων και επιχειρήσεων συσκοτίζει την ύπαρξη του τεράστιου δυναμικού που συνθέτουν οι αναξιοποίητες πηγές και οι υπάρχουσες ανάγκες. Μια προοδευτική επανεκτίμηση των προτεραιοτήτων μας, τονίζουν οι συγγραφείς, είναι απαραίτητη προκειμένου να αποφευχθεί η φτώχεια της προόδου που εκφράζεται με την υποβάθμιση των κοινωνικά χρήσιμων δραστηριοτήτων.

Πραγματικά, υπάρχουν πολλοί τρόποι να διαβαστεί ένα βιβλίο. Πιστεύω ότι ειδικά το βιβλίο των Morgan και Sayer είναι περισσότερο ανοιχτό σε πολλαπλές και εναλλακτικές αναγνώσεις. Το γεγονός αυτό αντανακλά τόσο τα θετικά του στοιχεία όσο και τις αδυναμίες του. Τα επιχειρήματα είναι εύστοχα και αιχμηρά όσον αφορά την κριτική αλλά όχι πάντα το ίδιο πειστικά στην οικοδόμηση μιας άποψης. Οι αναφορές στο συγκεκριμένο είναι υπερεπαρκείς αλλά οι κινήσεις ανάμεσα στο συγκεκριμένο και το αφηρημένο δεν είναι όσο καθαρές έχουν δηλώσει ότι επιθυμούν οι συγγραφείς. Υπάρχει τόσο μεγάλη επιφύλαξη απέναντι σε ανασφαλή θεωρητικά σχήματα, ώστε απομένει ελάχιστος χώρος προστατευμένος με θετικά επιχειρήματα για ένα μεθοδολογικό και θεωρητικό πυρήνα. Πάντως, το βιβλίο διαθέτει μεγάλη αξία όχι μόνο σε αναφορά με το ιδιαίτερο αντικείμενό του, την ανάπτυξη του τομέα της ηλεκτρονικής και την άνιση χωρική ανάπτυξη, αλλά επίσης και τη δύναμη αποδόμησης που διαθέτει τόσο για την αυτογνωσία όσο και για την εξέλιξη του επιπέδου συζήτησης της βιομηχανικής γεωγραφίας.

* * *

Scott A. J. 1988. *Metropolis. From the Division of Labor to Urban Form*. Berkeley: University of California Press. pp. 260, index.

Δημήτρης Οικονόμου

Το βιβλίο του A. Scott: *Metropolis. From the Division of Labor to Urban Form* εντάσσεται στην προβληματική που είχε αναπτυχθεί σε λιγότερο ολοκληρωμένη μορφή παλαιότερα (Scott 1980 και Scott, Sloger 1986), με γενικό αντικείμενο τις σχέσεις εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Στο πλαίσιο αυτό επιχειρείται μια ενδιαφέρουσα επανατοποθέτηση της θεωρίας της βιομηχανικής χωροθέτησης ενώ σημαντική είναι η συνεισφορά και σε άλλα επιμέρους πεδία της χωρικής οικονομίας και της αστικής γεωγραφίας.

Αφετηρία του βιβλίου (κεφάλαια 1 και 2) είναι μια ανασκόπηση των νέων προβλημάτων που αναφύονται στον αστικό χώρο, ως συνέπεια της κρίσης της δεκαετίας του '70 και της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και του κράτους που ακολούθησε: παρακμή παλαιών βιομηχανικών κέντρων, αφενός, τάσεις αποκέ-

ντρωσης της βιομηχανίας σε ενδομητροπολιτικό ή και περιφερειακό επίπεδο σε συνδυασμό με την ανάδυση νέων κέντρων ή ζωνών ανάπτυξης της βιομηχανικής δραστηριότητας, αφετέρου. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι εξελίξεις αυτές επανεπιθεβαιώνουν τον καιριο ρόλο του παραγωγικού συστήματος στη διαδικασία αστικής ανάπτυξης, ρόλο που αν και αποτελεί μια από τις παραδόσεις της γεωγραφικής σκέψης, από τον Weber και τη Σχολή του Σικάγου μέχρι τον Hoover και τον Sjoberg, είχε περάσει σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με ερμηνείες που έδιναν το προβάδισμα στη σύνδεση της πόλης με τις διαδικασίες κατανάλωσης και αναπαραγωγής. Παράλληλα, βασική θέση του βιβλίου είναι η άρνηση της υπόθεσης της «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας και, κατά συνέπεια, της «μεταβιομηχανικής» πόλης, στο μέτρο που όλη η συλλογιστική διαορίζεται στη συνεχιζόμενη σημασία της βιομηχανίας στην καπιταλιστική κοινωνία και του ρόλου της στην αστική ανάπτυξη, μέσω τριών ομάδων χωρικών-αναπτυξιακών επιδράσεων:

- προς τα «έξω», από τα κέντρα των πόλεων προς τις προαστιακές και περιαστικές ζώνες
- προς τα «κάτω», στο πλαίσιο της ιεραρχίας των αστικών κέντρων
- «οριζοντίως» από τις παλαιές βιομηχανικές προς τις νέες εκβιομηχανιζόμενες περιοχές.

Πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι η τοποθέτηση αυτή κάθε άλλο παρά σημαίνει την παραγνώριση των σοβαρών μετασχηματισμών του σύγχρονου καπιταλισμού, με άξονες την επέκταση των θέσεων εργασίας γραφείου, την άνθηση των τομέων των υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις και τα πρόσωπα, τη μαζική αύξηση των τριαπεζικών και χρηματιστικών εργασιών και την αυξανόμενη σημασία των νέων τεχνολογιών με πυρήνα την πληροφορική (δείτε σχετικά και το πρόσφατο βιβλίο του M. Castells, 1989). Η όλη προσέγγιση παρουσιάζει ορισμένα κοινά σημεία με τις αναλύσεις της θεωρίας της ρύθμισης χωρίς όμως να αναφέρεται άμεσα σ' αυτήν.

Η εισαγωγή αυτή οδηγεί στο κεφάλαιο 3, που περιλαμβάνει το βασικό θεωρητικό πλαίσιο του βιβλίου, και αναλύει τη λογική της βιομηχανικής παραγωγής και οργάνωσης. Τα κύρια σημεία της επιχειρηματολογίας είναι τα παρακάτω.

Σημείο εκκίνησης είναι ο καταμερισμός της εργασίας. Η αύξηση της ζήτησης ενός προϊόντος δημιουργεί διάφορες εναλλακτικές δυνατότητες ολοκλήρωσης ή διάσπασης της παραγωγής: μεγέθυνση των μονάδων παραγωγής· διάσπαση κάθε παραγωγικής μονάδας σε μια σειρά εξειδικευμένα και χωρικά διαχωρισμένα εργοστάσια κάτω από κοινή ιδιοκτησία (εμβάθυνση του τεχνικού καταμερισμού)· μετασχηματισμός του τεχνικού σε κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, με την ανάληψη κάθε επιμέρους έργου που συνδέεται με την παραγωγή του προϊόντος από ανεξάρτητες επιχειρήσεις. Στην τελευταία περίπτωση, οι συμπληρωματικές ανεξάρτητες επιχειρήσεις συνδέονται με ένα σύστημα εισροών-εκροών, και άρα συναλλακτικών σχέσεων, και συγκροτούν ένα στοιχειώδες βιομηχανικό σύμπλεγμα. Στο σημείο αυτό ο Scott εισάγει την έννοια των (σε ελεύθερη μετάφραση) εσωτερικών οικονομιών εξειδίκευσης (*economies of scope*): οικονομιών που συνδέονται με τη μείωση του αριθμού των διαφορετικών εργασιών που επιτελούνται στο εσωτερικό μιας επιχείρησης. Ας σημειωθεί ότι πρόκειται για έννοια που δε συμπίπτει με τις οικονομίες κλίμακας· η ύπαρξη ή μη οικονομιών κλίμακας είναι προφανώς ανεξάρτητη από την ύπαρξη ή μη οικονομιών εξειδίκευσης.

Καθοριστικός παράγοντας για την εμφάνιση οικονομιών εξειδίκευσης εί-

ναι το κόστος των μεταξύ των διαφορετικών επιχειρήσεων συναλλακτικών σχέσεων. Όταν η εσωτερίκευση σε μια ενιαία επιχείρηση των συναλλακτικών αυτών σχέσεων συνεπάγεται μείωση κόστους, υπάρχουν αρνητικές οικονομίες εξειδίκευσης και η λογική συνέπεια είναι η τάση κατακόρυφης ολοκλήρωσης της παραγωγής του αντίστοιχου προϊόντος. Όταν το εσωτερικευμένο κόστος της διασύνδεσης των διαφόρων διαδικασιών που είναι αναγκαίες για την παραγωγή ενός προϊόντος είναι μεγαλύτερο από αυτό που προκύπτει όταν οι διαδικασίες αυτές διασυνδέονται εξωτερικά, στο επίπεδο της αγοράς, δημιουργούνται, αντίστροφα, οικονομίες εξειδίκευσης και πιέσεις για κατακόρυφη διάσπαση. Ένας τρόπος να τεθεί το πρόβλημα είναι πως οι εσωτερικές δυνατότητες διαχείρισης της πληροφορίας και διοίκησης μιας επιχείρησης θέτουν ένα ανώτερο όριο στον αριθμό των λειτουργιών που μπορεί να ενσωματώνει με κέρδος. Ο Scott επισημαίνει τρεις διαφορετικές περιπτώσεις εμφάνισης οικονομικών εξειδίκευσης:

- Στην περίπτωση προϊόντων με ασταθή τελική αγορά, η αστάθεια τείνει να μεταδιβάλλεται μέσω της κατακόρυφης δομής στο σύνολο της καθιερωμένης επιχείρησης. Η χρήση της μεθόδου των υπερβολαδίων επιτρέπει την εξωτερίκευση μέρους της αβεβαιότητας.
- Η δεύτερη περίπτωση είναι όταν κάποια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία μπορεί να επιτύχει οικονομίες κλίμακας μόνο με την ταυτόχρονη εξυπηρέτηση πολλών διαφορετικών πελατών.
- Τέλος, μια τρίτη περίπτωση συνδέεται με την ύπαρξη διαχωρισμένων αγορών εργασίας. Επιχειρήσεις που αντλούν εργασιακό δυναμικό από την «πρωτεύουσα» αγορά εργασίας μπορούν να μειώσουν το κόστος τους μεταθέτοντας τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας σε μικρές μονάδες που έχουν πρόσβαση σε «δευτερεύουσες» φτηνές αγορές εργασίας.

Όταν η κατακόρυφη διάσπαση συνοδεύεται και από οριζόντια διάσπαση (δηλ. αυξανόμενο αριθμό μονάδων ανά ποσότητα συνολικού προϊόντος, λόγω έλλειψης εσωτερικών οικονομιών κλίμακας) το βιομηχανικό σύμπλεγμα γίνεται ακόμα πιο σύνθετο και πολύπλοκο. Οι επιχειρήσεις που τα συγκροτούν επιτελούν εξειδικευμένες λειτουργίες στο εσωτερικό του συμπλέγματος και καμιά από αυτές δεν ελέγχει πλήρως τους όρους της ύπαρξής της, στο μέτρο που η επιβίωσή της εξαρτάται από την επιτυχή λειτουργία του συνολικού καταμερισμού εργασίας και των συναφών εξωτερικών οικονομιών.

Μέχρι το σημείο αυτό η ανάλυση είναι α-χωρική. Η διερεύνηση των χωρικών επιπτώσεων των παραπάνω διαδικασιών αποτελεί αντικείμενο του επίσης κεντρικής σημασίας κεφαλαίου 4. Κάθε διασύνδεση μεταξύ διαφορετικών επιχειρήσεων συμβαίνει στο γεωγραφικό χώρο και συνεπάγεται διάφορες μορφές κόστους (κόστος μεταφοράς, κόστος επικοινωνίας). Γενικά, όταν οι διασυνδέσεις είναι μικρής κλίμακας, μη τυποποιημένες, ασταθείς, και απαιτούν προσωπικές διαμεσολαβήσεις, τείνουν να έχουν μοναδιαίο κόστος που είναι σημαντικά εξαρτημένο από τη χωρική απόσταση. Από την άλλη πλευρά, όταν οι διασυνδέσεις είναι μεγάλης κλίμακας, τυποποιημένες, σταθερές, και εύκολα οργανώσιμες, τείνουν να έχουν χαμηλό μοναδιαίο κόστος και λιγότερο συσχετισμένο με την απόσταση.

Η ύπαρξη στον οικονομικό χώρο σύνθετων παραγωγικών συμπλεγμάτων συνεπάγεται την πύκνωση του πλέγματος των μεταξύ των επιχειρήσεων διασυνδέσεων και επομένως την αύξηση του σχετικού κόστους διασύνδεσης στο γεωγραφικό χώρο. Όσο πιο σημαντικό είναι το κόστος ανά μονάδα προϊόντος, τόσο πιο έντονη θα είναι η ώθηση προς τις διάφορες επιχειρήσεις να χωροθε-

τηθούν σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Ιδιαίτερα έντονη είναι η τάση χωρικής πόλωσης στους κλάδους που έχουν χωρικά εξαρτημένο κόστος διασύνδεσης, και αυτή είναι η περίπτωση των περισσότερων από τους κλάδους που χαρακτηρίζουν τα αναδυόμενα κατά τα τελευταία χρόνια εύκαμπτα καθεστώτα συσσώρευσης: βιομηχανίες «επώνυμων» καταναλωτικών αγαθών, βασικές βιομηχανίες παραγωγής ενδιάμεσων προϊόντων (εξαρτήματα μηχανών, ηλεκτρονικής κλπ.), βιομηχανίες τεχνολογικής αιχμής με άξονα την πληροφορική, μεγάλες μονάδες που είναι στενά συνδεδεμένες με δίκτυο μικρών υπεργολαβικών επιχειρήσεων κλπ. Το συμπέρασμα είναι ότι, η τάση της δομής της παραγωγής να παίρνει τη μορφή συμπλεγμάτων από (κατακόρυφα και οριζόντια) διασπασμένες εργασιακές διαδικασίες δημιουργεί τις πρωταρχικές προϋποθέσεις της χωρικής πόλωσης και, συνεπώς, και της αστικής ανάπτυξης.

Αρκετά από τα υπόλοιπα κεφάλαια του βιβλίου (5, 6, 9) είναι αφιερωμένα στην παρουσίαση εμπειρικού υλικού που τεκμηριώνει ή αποσαφηνίζει τις παραπάνω θεωρητικές αναλύσεις. Τέλος, τα κεφάλαια 7 και 8 αναφέρονται στο ρόλο των αγορών εργασίας, θέμα επίσης σημαντικό αλλά λίγο μετατοπισμένο σε σχέση με τον κύριο άξονα της προβληματικής του βιβλίου. Βασική θέση είναι ότι η διάρθρωση της ενδοαστικής αγοράς εργασίας είναι μια από τις δυο βασικές συνιστώσες της δομής του αστικού (ή και του ευρύτερου) χώρου, μαζί με τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, και ταυτόχρονα ένας από τους βασικούς παράγοντες προσδιορισμού της τελευταίας. Μείζονα φαινόμενα όπως η βιομηχανική αποκέντρωση, η ανάδυση νέων βιομηχανικών κέντρων και η επέκταση του συστήματος των υπεργολαβιών αποτελούν ενμέρει προϊόντα της προσπάθειας των επιχειρήσεων να αντιδράσουν ή να χρησιμοποιήσουν τη διάρθρωση των τοπικών αγορών εργασίας.

Η ανάλυση του Scott, βασισμένη στη δυναμική του καταμερισμού της εργασίας και στη διαφορική δομή του κόστους των χωρικών σχέσεων, διαφοροποιείται ουσιαστικά από την κλασική θεωρία βιομηχανικής χωροθέτησης, στην παράδοση του Weber. Η θεωρία του Weber αντιμετωπίζει τη χωροθέτηση ως μικρο-οικονομικό πρόβλημα λήψης απόφασης στο πλαίσιο ενός δεδομένου χωρικού περιβάλλοντος, όπου ο κύριος παράγοντας χωρικού επηρεασμού του κόστους είναι η απόσταση. Το ενδιαφέρον της προσέγγισης του Scott είναι ότι δεν τοποθετείται, κατά αντίστροφο τρόπο, στο μακρο-οικονομικό/δομικό επίπεδο αλλά σε ένα «ενδιάμεσο» με μια έννοια επίπεδο μεταξύ μονάδας και όλου, αυτό των αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ των επιμέρους βιομηχανιών που συγκροτούν το βιομηχανικό σύμπλεγμα. Η θεμελίωση αυτή δίνει τη δυνατότητα ένταξης σε ένα ενιαίο ερμηνευτικό πλαίσιο τόσο των ατομικών συμπεριφορών όσο και της συνολικής δομής της γεωγραφικής οργάνωσης της βιομηχανίας. Μια άμεση συνέπεια της προσέγγισης είναι εξάλλου και η απομάκρυνση από την πρωτοκαθεδρία της απόστασης, δηλαδή του απόλυτου γεωγραφικού χώρου (έστω και τροποποιούμενου με τη χρονοαπόσταση) ως παράγοντα της χωροθέτησης και η έμφαση στη σημασία της αλληλεπίδρασης μεταξύ των μονάδων, δηλαδή στο ρόλο ενός χώρου σχετικού και συνεχώς μεταβαλλόμενου.

Από την άλλη πλευρά, δεν είναι σαφές πόσο ουσιαστική είναι η διαφοροποίηση της προσέγγισης αυτής από τη θεωρία των πόλων και κέντρων ανάπτυξης που ιδίως κατά τη δεκαετία του '60 είχε μεγάλη διάδοση τόσο στο θεωρητικό επίπεδο όσο και στον προγραμματισμό. Ο Scott αναφέρεται άλλωστε στη θεωρία αυτή (σσ. 45-47) και χωρίς να την απορρίπτει, της προσάπτει κυρίως τον καθολικό και α-ιστορικό χαρακτήρα της, προϊόν του εμπειρισμού της και της έλλειψης θεωρητικού ερμηνευτικού πλαισίου των τάσεων γεωγραφι-

κής πόλωσης. Είναι γεγονός ότι η ανάλυση του Scott παρέχει μια πιο ικανοποιητική ερμηνεία της αφετηρίας των πόλωτικών τάσεων σε σύγκριση με τις διάφορες εκδοχές της θεωρίας των πόλων και κέντρων ανάπτυξης (Peiroux, Hirschmann, Myrdal), ενώ είναι ενσωματωμένη στην ίδια την προσέγγιση και η δυνατότητα της αντιστροφής των πόλωτικών τάσεων, δηλαδή της κρίσης του κέντρου ανάπτυξης. Παραμένει ωστόσο γεγονός ότι και οι δύο προσεγγίσεις καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα όσον αφορά την οργάνωση του χώρου στο μακρο-επίπεδο ενώ ουσιαστικά υποδεικνύουν και ανάλογες κατευθύνσεις όσον αφορά το χωροταξικό προγραμματισμό και την περιφερειακή ανάπτυξη, έστω και με μεγαλύτερη έμφαση στη συγκεκριμένη ανάλυση της δυναμικής των βιομηχανικών συμπλεγμάτων στην περίπτωση του Scott. Επιπλέον, η ερμηνευτική πλευρά της προσέγγισης του Scott παραμένει ακόμα στο επίπεδο μιας υπόθεσης που δύσκολα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πρόβλεψη της εξέλιξης συγκεκριμένων καταστάσεων: συχνά φαίνεται να υπάρχει μια κυκλική ταινιολογική σχέση μεταξύ της ύπαρξης ή μη οικονομιών εξειδίκευσης αφενός και τάσεων ολοκλήρωσης ή διάσπασης αφετέρου. Παρά τη σημαντική υποστήριξη με εμπειρικό υλικό, η παράθεση του τελευταίου δεν μπορεί πράγματι να θεωρηθεί ως «απόδειξη» της γενικής ισχύος της θεωρίας. Κάτι ανάλογο μπορεί να λεχθεί για την εκτεταμένη χρήση μιας μαθηματικοποιημένης συμβολικής γλώσσας για την περιγραφή της θεωρίας: η διατύπωση ορισμένων λογικών προτάσεων μέσω μαθηματικών τύπων δε συνεπάγεται αυτόματα τη δυνατότητα χρήσης και ποσοτικών μεθόδων πρόβλεψης, έστω και αν καθιστά σαφέστερη την έκθεση του συλλογισμού.

Συμπερασματικά, μπορεί να λεχθεί ότι η θεωρία του Scott απαιτεί ακόμα και άλλες επεξεργασίες για να μπορέσει να διεκδικήσει το χαρακτήρα ενός νέου παραδείγματος της βιομηχανικής χωροθέτησης. Δεν παύει ωστόσο να είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσπάθειες που έχουν γίνει κατά τα τελευταία χρόνια προς αυτήν την κατεύθυνση και περιέχει μια σειρά από εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αναλύσεις. Θα προσθέσουμε ότι παρά την κατ' αρχήν αναφορά στο βιομηχανικό τομέα, το βασικό αναλυτικό πλαίσιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για άλλους οικονομικούς τομείς. Ο ίδιος ο Scott αναφέρεται συγκεκριμένα στις λειτουργίες γραφείων και υπηρεσιών, που χαρακτηρίζονται επίσης από οικονομίες εξειδίκευσης και χωρικής πόλωσης (σ. 53). Για τον Έλληνα αναγνώστη, συνεπώς, το ενδιαφέρον του βιβλίου δεν είναι μόνο θεωρητικό, συμπέρασμα στο οποίο ενδεχομένως θα οδηγούσαν τα φαινόμενα αποβιομηχάνισης (σχετικής άλλωστε, και ουσιαστικά με χαρακτήρα γεωγραφικής και κλαδικής αναδιάρθρωσης μάλλον παρά απόλυτης μείωσης του βιομηχανικού δυναμικού [βλέπε σχετικά Βαΐου, Χατζημιχάλης, υπό έκδοση, Οικονόμου, υπό έκδοση]) αλλά μπορεί να συνδεθεί και με την εξέλιξη τόσο των υπηρεσιών όσο και του τουρισμού. Ο ρόλος των μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων ως καταλυτών της ανάπτυξης του τουρισμού και η αμοιβαία συμπληρωματική σχέση τους με τις μικρές μονάδες (βλέπε π.χ. το παράδειγμα της ανάπτυξης του Ηρακλείου ή του Ρεθύμνου στην Κρήτη) προσφέρονται σαφώς σε ανάλυση με τους όρους του Scott.

Βιβλιογραφία

- Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (υπό έκδοση). «Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.
 Castells M. 1989. *The Informational City*. Oxford: Basil Blackwell.

Οικονόμου Δ. (υπό έκδοση). «Σύγχρονες τάσεις στη χωροταξική οργάνωση της βιομηχανίας: αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, αποκέντρωση και χωρικός καταμερισμός της εργασίας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.

Scott A. J. 1980. *The Urban Land Nexus and the State*. London: Pion.

Scott A. J., Storper M. 1986. *Production, Work, Territory*. Boston: Allen & Unwin.

* * *

Γετίμης Π. 1989. Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα. Τα όρια της μεταρρύθμισης. Αθήνα: Οδυσσέας σ. 192.

Δημήτρης Οικονόμου

Το βιβλίο του Π. Γετίμη *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα. Τα όρια της μεταρρύθμισης* αποτελεί μια πολυεπίπεδη προσέγγιση της ρύθμισης του αστικού χώρου. Έχει διαχρονικό χαρακτήρα, στο μέτρο που έχει ως σημείο εκκίνησης τη δεκαετία του 1920 —όσο και αν τελικά το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περίοδο της μεταπολίτευσης—, παρουσιάζει περιγραφική πληρότητα και, ταυτόχρονα, δίνει ιδιαίτερο βάρος στην ερμηνευτική διάσταση, αντλώντας όχι μόνο από το θεωρητικό οπλοστάσιο της πολεοδομικής ανάλυσης αλλά και από άλλα πεδία και ιδίως από την πολιτική επιστήμη.

Το βιβλίο περιλαμβάνει 5 κεφάλαια (πέρα από τον Πρόλογο, την Εισαγωγή και τα Συμπεράσματα καθώς και την εκτεταμένη Βιβλιογραφία). Το κεφάλαιο 1 αναφέρεται στις ιστορικές αφετηρίες της οικιστικής πολιτικής, επιλογή που δεν απορρέει τόσο από μια ιστοριογραφική διάθεση όσο από τη γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση· είναι πράγματι εμφανής στο σύνολο της μελέτης η υπόθεση της σύνδεσης της σημερινής κατάστασης της οικιστικής πολιτικής με τις ιστορικές διαδικασίες συγκρότησής της. Ο «εσωτερικός» αυτός άξονας ερμηνείας συνοδεύεται από έναν δεύτερο, που έγκειται στη στενή διασύνδεση της οικιστικής πολιτικής (και γενικότερα κάθε χωρικής ρύθμισης) με τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας και την εξέλιξή τους. Η διπλή αυτή υπόθεση τίθεται με σαφήνεια στο κεφάλαιο 1, και διατρέχει το σύνολο του βιβλίου.

Το γεγονός ότι η κρατική παρέμβαση στον οικιστικό χώρο στην Ελλάδα αρχίζει ουσιαστικά κατά τη δεκαετία του '20 συσχετίζεται με τις ριζικές ανακατατάξεις τόσο στο εθνικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο, στην ίδια περίοδο. Η οικιστική πολιτική θεωρείται ότι «αντιστοιχεί σε βασικές λειτουργίες που είναι απαραίτητες για τη σύσταση της αστικής κοινωνίας του μεσοπολέμου» (σ. 25) και στο στοιχείο αυτό παραλέμπει ο χαρακτηρισμός της ως συγκροτησιακής. Η θέση αυτή διαφοροποιείται σαφώς από τη διαδεδομένη στην ελληνική βιβλιογραφία άποψη ότι «δεν υπάρχει πολεοδομική πολιτική», άποψη που απορρέει από μια ταύτιση του βαθύτερου περιεχομένου των χωρικών ρυθμίσεων με τις συγκεκριμένες μορφές που αυτές προσέλαβαν στο πλαίσιο ορισμένων κοινωνιών που χρησιμοποιούνται ως πρότυπα αναφοράς, κυρίως των δυτικοευρωπαϊκών. Μια τέτοια αντίληψη οδηγεί αναπόφευκτα σε αδυναμία κατανόησης της κοινωνικής λειτουργικότητας της οικιστικής πολιτικής στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα οι σχετικές αναλύσεις να εκφυλίζονται είτε σε αφηρημένες επικλήσεις ενός εκσυγχρονισμού που ταυτίζεται με την προσαρμογή στα υποτιθέμενα πρότυπα είτε σε ηθικολογικές καταγγελίες. Αυτό που γίνεται σαφές από την ανάλυση του Π. Γετίμη είναι, αντίθετα, ότι οι ρυθμίσεις του οικιστι-

κού χώρου στην Ελλάδα έχουν μια θεμελιώδη κοινωνική λογική που έγκειται στο συγκροτησιακό χαρακτήρα τους. Φαινόμενα όπως, π.χ., ο αποσπασματικός χαρακτήρας των οικιστικών παρεμβάσεων κατανοούνται όχι ως προβλήματα εν ονόματι ενός αφηρημένου ορθολογισμού αλλά ως οργανικά στοιχεία μιας πολιτικής προσανατολισμένης σε άλλου είδους στόχους από αυτούς που προσδιόρισαν τη δομή του δυτικο-ευρωπαϊκού καθολικού-ορθολογικού σχεδιασμού.

Μια δεύτερη καθοριστικής σημασίας θέση είναι ότι ο συγκροτησιακός χαρακτήρας της οικιστικής πολιτικής εντοπίζεται ιδιαίτερα στο ρόλο της σε σχέση με τη διαμόρφωση των όρων αξιοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη, ρόλο που παρέμεινε ενεργός τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70. Παράλληλα, η σχέση έγγειας ιδιοκτησίας και οικιστικής πολιτικής δε θεωρείται ως μονόδρομη αλλά αμφίδρομη. Η οικιστική πολιτική όχι μόνο συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση των όρων αξιοποίησης της ιδιοκτησίας στη γη αλλά και διαμορφώθηκε απ' αυτήν, τόσο στην εκκίνησή της όσο και στη συνέχεια, μέσω διαδικασιών ανάδρασης —κάτι που οι επιπτώσεις του γίνονται σαφείς και στο κεφάλαιο 5. Μια παρόμοια υπόθεση έχει διατυπωθεί από ορισμένες άλλες μελέτες για την ερμηνεία της πολιτικής κατοικίας¹ και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του διδλίου είναι ότι την επεκτείνει για να συμπεριλάβει το σύνολο του φάσματος των οικιστικών ρυθμίσεων. Φαινόμενα όπως η κατάτμηση της περιαστικής ή παραθαλάσσιας γης, τα αυθαίρετα, η αντιπαροχή, οι σταδιακές επεκτάσεις των πόλεων, η έλλειψη ελέγχου των χρήσεων γης κλπ. εντάσσονται έτσι σε ένα ενιαίο ερμηνευτικό σχήμα και συνδέονται οργανικά μεταξύ τους. Τέλος, το γεγονός ότι το νομοθετικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του '20 παραμένει ακόμα και σήμερα, σε σημαντικό βαθμό, σε ισχύ, δείχνει την, παρά τις επιφανειακές ενδείξεις περί του αντιθέτου, ύπαρξη μιας διαχρονικής εσωτερικής συνοχής της οικιστικής πολιτικής, που οφείλεται και πάλι στο συγκροτησιακό χαρακτήρα της τελευταίας.

Με αφετηρία το θεωρητικό πλαίσιο του προηγούμενου κεφαλαίου, στο κεφάλαιο 2 αναλύεται η σχέση ιδιοκτησιακού καθεστώτος και οικιστικής ανάπτυξης. Η ανάλυση των διαδικασιών κατάτμησης και πώλησης της περιαστικής γης συνδέεται με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ιδιοκτητών γης. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η ανάλυση του μετασχηματισμού του χαρακτήρα της έγγειας ιδιοκτησίας, με τη μετάβαση από τους αρχικούς, μερικές φορές μεγάλους, ιδιοκτήτες με νόμιμους ή μη τίτλους ιδιοκτησίας, σε μια πληθώρα μικροϊδιοκτητών. Η όλη διαδικασία οικοπεδοποίησης συχνά είναι παράνομη ή ημιπαράνομη αλλά γενικά γίνεται ανεκτή και νομιμοποιείται, τόσο με τη νομική όσο και με την πολιτικο-ιδεολογική έννοια του όρου, από το κράτος. Η εκ πρώτης όψεως «παράλογη» αυτή κρατική πρακτική —στο μέτρο που αναιρεί τις ίδιες τις βάσεις της κρατικής νομιμότητας και νομιμοποίησης— ερμηνεύεται μέσω του ρόλου της κατάτμησης της γης στη συγκρότηση των όρων αξιοποίησης της έγγειας ιδιοκτησίας, συγκρότηση που αποτελεί αφετηρία μιας ολόκληρης σειράς «σταθεροποιητικών» για το κοινωνικό σύστημα επιπτώσεων, δημοσιονομικών, οικονομικών και, κυρίως, πολιτικο-εκλογικών. Από την άπο-

1. Για το ρόλο της πολιτικής κατοικίας ως υποκατάστατο ορισμένων βασικών μηχανισμών του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας (στα επίπεδα της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και της διαδικασίας νομιμοποίησης) και των κενύσιανών μακροοικονομικών πολιτικών βλέπε τις αναλύσεις στο Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ. 1989. *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.

ψη αυτή, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η επισήμανση ότι οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες από τα μέσα της δεκαετίας του '70 αν και υπαρκτές δεν ισοδυναμούν με ριζική απομάκρυνση από το μέχρι τότε πρότυπο, του οποίου διατηρούν δύο βασικά χαρακτηριστικά: τον αποσπασματικό χαρακτήρα και την εκ των υστέρων προσαρμογή στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αξιοποίησης της ιδιοκτησίας της γης.

Το κεφάλαιο 3 αφορά την πολιτική χρήσεων γης. Μετά από μια σύντομη θεωρητική εισαγωγή που θεμελιώνει την κατανομή στο χώρο των χρήσεων γης στη θεωρία της γαιοπροσόδου, παρουσιάζονται οι κύριες κατηγορίες προβλημάτων χρήσεων γης στον αστικό και περιαστικό χώρο και συνδέονται με την πολιτική που ακολουθήθηκε στο πεδίο αυτό. Όσον αφορά ειδικότερα τον περιαστικό χώρο (στον οποίο —με εξαίρεση τις ΖΟΕ— ισχύει το θεσμικό πλαίσιο που αφορά γενικότερα τον εκτός σχεδίου χώρο) βασική διαπίστωση είναι ότι το σύνολο των σχετικών ρυθμίσεων «συνιστούν στην ουσία ένα ευρύτατο πλαίσιο προσφοράς δυνατοτήτων δόμησης και αντίστοιχα κατανομής χρήσεων γης, προσαρμοσμένο στις ανάγκες της αγοράς και αξιοποίησης της γης» και όχι ένα δεσμευτικό πλαίσιο φυσικού σχεδιασμού χρήσεων γης. Όπως παρατηρείται, το πρότυπο αυτό διαφοροποιείται συνολικά από τις ρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στις αναπτυγμένες χώρες, όχι μόνο από τον καθολικό σχεδιασμό και το zoning των δεκαετιών του '60 και '70 αλλά και από τις σύγχρονες τάσεις για ένα ενδεικτικό και ευέλικτο προγραμματισμό κινήτρων. Και πάλι, η εκσυγχρονιστική εκδοχή της πολιτικής χρήσεων γης παραμένει εγκλωδισμένη στα όρια που προδιαγράφονται από τις απαιτήσεις της μικροϊδιοκτησίας της γης και του κεφαλαίου.

Όσον αφορά τον εντός σχεδίου χώρο, παρά τις τεχνικού χαρακτήρα διαφορές διατηρούνται τα βασικά χαρακτηριστικά της προηγούμενης περίπτωσης: βασικό μέσο παρέμβασης είναι όχι ο άμεσος προσδιορισμός χρήσεων αλλά η διαφοροποίηση των όρων (και κυρίως των συντελεστών) δόμησης. Οι χρήσεις καθεαυτές προσδιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά από τις τάσεις της αγοράς γης, στις οποίες άλλωστε τείνουν γενικά να προσαρμόζονται και οι καθοριζόμενοι όροι δόμησης. Φαινόμενα όπως η γραμμική επέκταση των κεντρικών λειτουργιών κατά μήκος των βασικών αρτηριών, η υποβάθμιση περιοχών κατοικίας από τη διάχυση μη συμβατών χρήσεων κλπ. εκφράζουν ακριδώς αυτήν την κατάσταση. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της τελευταίας δεκαετιας και πάλι δε συνιστούν ουσιαστική αλλαγή σε σχέση με το παραπάνω πρότυπο. Μετά την προ-μεταρρυθμιστική περίοδο όπου υπάρχουν μελέτες καθολικού φυσικού σχεδιασμού χρήσεων γης που μένουν τελείως ανεφάρμοστες, επακολουθεί μια φάση όπου «συνυπάρχουν γενικές και αδιαφοροποίητες ρυθμίσεις χωρίς δεσμευτικό περιεχόμενο με ορισμένα εξειδικευμένα μέτρα πολιτικής για τις χρήσεις γης στην πόλη... που ουσιαστικά προσαρμόζεται στις απαιτήσεις αξιοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη... ενώ παρεμβαίνει μόνο σε οριακές καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης ή σημαντικών κοινωνικών αντιδράσεων» (σ. 67).

Τα κεφάλαια 4 και 5 αναφέρονται στην πολιτική σχεδιασμού της οικιστικής ανάπτυξης και περιλαμβάνουν μια λεπτομερειακή ανάλυση τόσο των θεσμικών πλευρών της διαδικασίας όσο και των κοινωνικών συμφερόντων και ομάδων που εμπλέκονται σ' αυτήν. Πέρα από το πληροφοριακό ενδιαφέρον των κεφαλαίων αυτών, θα σημειώσουμε το γενικό συμπέρασμα ότι ο σχεδιασμός της οικιστικής ανάπτυξης (ελεγκτάσεις σχεδίων, οριοθέτηση και πολεοδόμηση οικισμών, παραθεριστική κατοικία και οικοδομικοί συνεταιρισμοί) προκύπτει

συνήθως «εκ των υστέρων» σε περιοχές που έχουν διαμορφωθεί πολεοδομικές και ιδιοκτησιακές καταστάσεις, περιοριζόμενος σε διορθωτικές δευτερεύουσες ρυθμίσεις. Ουσιαστικά ο σχεδιασμός προσφέρει νέες δυνατότητες προσπορισμού γαιοπροσόδων είτε με τους ευνοϊκούς όρους δόμησης είτε με τη στοιχειώδη ορθολογικοποίηση της οργάνωσης του χώρου (π.χ. πρόσβαση σε τυφλά οικόπεδα μέσω της χάραξης του οδικού δικτύου). Κεντρικό χαρακτηριστικό του σχεδιασμού είναι, εξάλλου, η αποσπασματικότητά του και η μη ένταξή του σε ευρύτερα πλαίσια χωρικού σχεδιασμού ή σε αναπτυξιακούς στόχους (αν και θα προσθέταμε ότι αυτό δεν ισχύει απόλυτα σχετικά με την πολεοδόμηση ή οριοθέτηση οικισμών σε ζώνες τουριστικής ανάπτυξης: η διόγκωση των ορίων τους είναι ουσιαστικά απόλυτα προσαρμοσμένη στο πρότυπο του εκτατικού τουρισμού των μικρών μονάδων, με τη σπατάλη γης και φυσικών πόρων).

Θα επισημάνουμε τέλος ότι παράλληλα με την επισήμανση των βασικών χαρακτηριστικών των διαφόρων πλευρών της οικιστικής πολιτικής, σε σχέση με τους κύριους ερμηνευτικούς άξονες που έχουν προαναφερθεί, στο βιβλίο υπάρχουν πολλές άλλες σημαντικές διαπιστώσεις. Ενδεικτικά μόνο θα αναφέρουμε δύο. Η πρώτη έγκειται στο ότι τα πιο σημαντικά προβλήματα εφαρμογής των σχεδίων εντοπίζονται στις αδυναμίες χρηματοδότησης της εφαρμογής τους (με εκτεταμένη ανάλυση του ρόλου και των δυνατοτήτων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο πεδίο αυτό, στο υπο-κεφάλαιο 5.3). Η διαπίστωση αυτή υπογραμμίζει ένα βασικό χαρακτηριστικό των χωρικών ρυθμίσεων στην Ελλάδα, την προσπάθεια του κράτους για συμπίεση της δημοσιονομικής τους δαπάνης σε οριακά επίπεδα. Το γεγονός αυτό συνδέεται με δύο ιδιοτυπίες του μοντέλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Αν στις αναπτυγμένες χώρες οι δαπάνες αστικής υποδομής έχουν είτε χαρακτήρα παροχών συλλογικής κατανάλωσης είτε χαρακτήρα δημιουργίας γενικών όρων παραγωγής, στην Ελλάδα και οι δύο αυτές εκδοχές είναι εξαιρετικά ασθενείς. Όσον αφορά το πρώτο σημείο, η διαπίστωση παραπέμπει στις ιδιομορφίες του ελληνικού κράτους πρόνοιας τόσο στο επίπεδο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης (που η συνεχής προσφορά της επιτυγχάνεται μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης) όσο και στο επίπεδο της διαδικασίας νομιμοποίησης (όπου η σημασία των συλλογικών προσφορών αντικαθίσταται από τον ενσωματωτικό ρόλο της αγοράς γης και κατοικίας). Όσον αφορά το δεύτερο σημείο, η ιδιοτυπία έγκειται στην υποκατάσταση των εξωτερικών οικονομιών που δημιουργούν οι επενδύσεις σε υποδομή από την ιδιοποίηση κοινωνικών και φυσικών πόρων.

Μια δεύτερη σημαντική διαπίστωση του βιβλίου (και θα λέγαμε και κατεύθυνση για παραπέρα έρευνα) είναι ότι, στο εσωτερικό της γενικής κατεύθυνσης υποστήριξης της αξιοποίησης της έγγειας ιδιοκτησίας, υπάρχουν διαφοροποιήσεις όσον αφορά την αντιμετώπιση επιμέρους ομάδων ιδιοκτητών, δεδομένου ότι κάθε σχεδιασμός δημιουργεί νέα κατανομή ωφελειών και επιβαρύνσεων —θέμα που συνήθως παραγνωρίζεται στις σχετικές αναλύσεις. Ένας παράγοντας διαφοροποίησης είναι η ύπαρξη οργανωμένων κινητοποιήσεων από τους ιδιοκτήτες, αλλά είναι σαφές ότι υπάρχουν και άλλες, συστηματικές, διαφοροποιήσεις, όπως στην περίπτωση των παρεκκλίσεων υπέρ των πολύ μικρών οικοπέδων.

Τέλος, στα υπο-κεφάλαια 5.2.3 και 5.2.4 υπάρχει μια εμπεριστατωμένη (και ουσιαστικά η πρώτη συνολική στην ελληνική βιβλιογραφία) παρουσίαση των βασικών μηχανισμών του σημερινού οπλοστασίου άσκησης πολιτικής γης (εισφορά σε γη, δικαίωμα προτίμησης, μεταφορά του συντελεστή δόμησης, κοι-

νωνικός συντελεστής δόμησης, ελεύθερη ανταλλαγή) και των τρόπων οικιστικής ανάπτυξης και εφαρμογής πολεοδομικών μηχανισμών και κινήτρων (ΖΕΠ, ΖΑΑ, ΖΕΕ, ΖΕΚ κλπ.).

Η κριτική που θα μπορούσε να γίνει στο βιβλίο, με δεδομένο το ενδιαφέρον του, εστιάζεται σε δύο ζητήματα. Σε ορισμένα σημεία η ανάλυση κινδυνεύει να πάρει μια υπερβολικά φονξιοναλιστική απόχρωση· ο τονισμός του κοινωνικά λειτουργικού ρόλου της οικιστικής πολιτικής παρεμποδίζει μερικές φορές την επισήμανση των αναπόφευκτων αντιφάσεων, σε σχέση με τις ίδιες κοινωνικές σχέσεις στην αναπαραγωγή των οποίων κατ' αρχήν συμβάλλει, που περιέχει ή στις οποίες μακροπρόθεσμα οδηγεί. Οι αντιφάσεις αυτές βρίσκονται άλλωστε στην αφετηρία και των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών στην ανάλυση των οποίων είναι αφιερωμένο μεγάλο μέρος του βιβλίου, αλλά ενμένει και στην αποτυχία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προϊούσα αυτονόμηση των μικρο-ιδιοκτητών γης και η αποτελεσματικότητά τους όσον αφορά την παρεμπόδιση της εφαρμογής των διατάξεων περί εισφορών σε γη και χρήμα τόσο του Ν. 947 όσο και του Ν. 1337. Ένα δεύτερο πρόβλημα, εξάλλου, είναι ο υπερτονισμός των πολιτικών ή μάλλον η σχετική παράλειψη της ανάλυσης των οικονομικών διαστάσεων της οικιστικής πολιτικής. Αναφέρομαι για παράδειγμα στο ρόλο της οικοδομής τόσο ως εργαλείου συγκυριακής πολιτικής όσο και ως βασικού στοιχείου ρύθμισης της μακρο-οικονομικής ισορροπίας του καθεστώτος συσσώρευσης. Οι επεκτάσεις των σχεδίων πόλης και γενικότερα η τακτική της συνεχούς αύξησης της προσφοράς οικοδομήσιμης γης συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τον παραπάνω χαρακτήρα του οικοδομικού κλάδου και όχι (ή μάλλον όχι μόνο) με την υποστήριξη των έγγειων συμφερόντων. Ανάλογη σημασία έχει το κύκλωμα αυθαίρετα-χαμηλό κόστος στέγασης-μείωση του κόστους της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης-μείωση των πιέσεων στους μισθούς-συσσώρευση. Και εδώ, η εισαγωγή στόχων που έχουν σχέση με το οικονομικό επίπεδο είναι αναγκαία για την πλήρη κατανόηση βασικών πλευρών της οικιστικής πολιτικής.

* * *

Brian Fields and Bryan Mac Gregor. *Forecasting Techniques for Urban and Regional Planning*, London: Hutchinson, 1987, 238 pp, index.

Γιώργος Κ. Πετράκος

Οι ανάγκες των σύγχρονων πόλεων για δίκτυα υποδομής και χώρους ατομικής και συλλογικής κατανάλωσης καθιστούν απαραίτητο ένα μακροχρόνιο αστικό και περιφερειακό προγραμματισμό που θα πρέπει να ικανοποιεί αυτές τις ανάγκες όχι μόνο στη σημερινή τους έκφραση αλλά και στη μελλοντική τους εξέλιξη. Για να ανταποκρίνεται διαχρονικά στις ανάγκες της κοινωνίας ο προγραμματισμός πρέπει να έχει τη δυνατότητα να προβλέπει τη μελλοντική μορφή των πόλεων ή περιοχών σε εκείνα τουλάχιστον τα χαρακτηριστικά τους που επηρεάζουν άμεσα τη φυσιογνωμία και το μέγεθός τους.

Αυτή ακριβώς την ανάγκη έρχεται να καλύψει το βιβλίο των B. Fields και B. MacGregor: «*Forecasting Techniques for Urban and Regional Planning*». Είναι ένα χρήσιμο βοήθημα που απευθύνεται κυρίως σε επαγγελματίες που ασχολούνται με τον αστικό και περιφερειακό προγραμματισμό και σε φοιτητές με σχετικό αντικείμενο σπουδών. Παρουσιάζει μεθόδους ποσοτικής πρόβλεψης των βασι-

κών δημογραφικών, οικονομικών και άλλων χαρακτηριστικών ενός ενιαίου γεωγραφικού χώρου (πόλης, νομού, περιφέρειας ή χώρας) για κάποια χρονικά προσδιορισμένη περίοδο στο μέλλον.

Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τις μεθόδους πρόβλεψης σε σχετικά απλή μορφή, ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν από άτομα χωρίς εξειδικευμένες μαθηματικές ή στατιστικές γνώσεις, και εδώ ίσως βρίσκεται η ιδιαίτερη χρησιμότητα του βιβλίου. Απευθύνεται δηλαδή σε ένα κοινό που συμμετέχει ενεργά ή μελετάει τη διαδικασία του προγραμματισμού, αλλά δεν καλύπτεται από τα περισσότερα συγγράμματα και τις επιστημονικές επετηρίδες που κυρίως απευθύνονται σε πανεπιστημιακούς ερευνητές.

Στις μεθόδους πρόβλεψης πληθυσμού (κεφάλαιο 2), οι Fields και MacGregor αφιερώνουν ένα σχετικά μεγάλο μέρος του βιβλίου, αφού η γνώση του πληθυσμού αποτελεί προϋπόθεση για σωστό προγραμματισμό σε θέματα κατοικίας, χρήσης γης, σχολείων, νοσοκομείων, δικτύων μεταφοράς και σε μια σειρά άλλες δραστηριότητες που εξαρτώνται άμεσα από το μέγεθος της πόλης ή της περιοχής. Οι μέθοδοι που παρουσιάζονται και αναλύονται είναι οι σχετικά απλές, όπως αυτές της γραμμικής και μη γραμμικής τάσης (linear, exponential or logistic trend), της σύγκρισης πληθυσμών διαφορετικών περιοχών με χρονική υστέρηση (comparative method), η μέθοδος εκτίμησης του πληθυσμού μιας περιοχής σαν σταθερό ή μεταβλητό ποσοστό του πληθυσμού μιας ευρύτερης περιοχής (ratio method) και οι πιο σύνθετες όπως η μέθοδος της πολλαπλής παλινδρόμησης (multiple regression) και η μέθοδος εκτίμησης πιθανοτήτων επιβίωσης συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων (cohort survival). Στα θετικά της παρουσίασης πρέπει να καταγραφεί η συνεπής αναφορά των πλεονεκτημάτων αλλά και των μειονεκτημάτων που παρουσιάζει η κάθε μέθοδος καθώς επίσης και η ύπαρξη μαθηματικού παραρτήματος που εξηγεί τις σχετικά πιο σύνθετες τεχνικές. Μειονέκτημα στο σημείο αυτό αποτελεί η έλλειψη στοιχειώδους αναφοράς σε υποδείγματα ανάλυσης χρονολογικών σειρών που στην απλή μορφή τους είναι αρκετά εύχρηστα και ιδιαίτερα χρήσιμα σε περιπτώσεις πρόβλεψης όπου υπάρχουν ετήσιες εκτιμήσεις του πληθυσμού. Επίσης μάλλον υπερβολική πρέπει να θεωρηθεί η έντονη κριτική και η δυσπιστία των συγγραφέων απέναντι στις μεθόδους παλινδρόμησης οι οποίες είναι πλέον ευρύτατα διαδεδομένες στην κοινωνική έρευνα. Στο θέμα της πρόβλεψης κατοικίας (κεφάλαιο 3) οι Field και MacGregor παρουσιάζουν τους προσδιοριστικούς παράγοντες που επηρεάζουν τον αριθμό και το μέγεθος κατοικιών, όπως ο πληθυσμός, ο αριθμός και το μέγεθος των οικογενειών, οι οικονομικές και κοινωνικές ομάδες και η διαθεσιμότητα και κατανομή γης στις διάφορες χρήσεις. Σαν μεθόδους πρόβλεψης προτείνουν ορισμένες απλές τεχνικές σύνδεσης του αριθμού των κατοικιών με τον πληθυσμό και τη διαθέσιμη γη χωρίς να επεκτείνονται, λόγω της φύσης του κοινού στο οποίο απευθύνονται, στην ανάλυση και την παρουσίαση των σύνθετων γραμμικών συστημάτων πολλαπλής παλινδρόμησης που συχνά χρησιμοποιούνται για πρόβλεψη.

Για την πρόβλεψη της απασχόλησης (κεφάλαιο 4) οι συγγραφείς παρουσιάζουν τις μεθόδους ανάλυσης οικονομικής βάσης (economic base analysis), εισροών - εκροών (input - output analysis) και απόκλισης - συμμετοχής (shift-share). Η βασική υπόθεση πίσω από τις τρεις αυτές μεθόδους είναι ότι η απασχόληση σε μια πόλη ή περιοχή εξαρτάται άμεσα από το επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής. Η παρουσίαση είναι αρκετά κατανοητή αλλά μειονεκτεί στο γεγονός ότι δεν προχωρεί σε μια απευθείας ανάλυση της αγοράς εργασίας όπου οι προσδιοριστικοί παράγοντες της ζήτησης και της

προσφοράς σε συνάρτηση με τους θεσμικούς περιορισμούς καθορίζουν το ύψος της απασχόλησης διαχρονικά.

Για όσους ασχολούνται με την ανάπτυξη και τον προγραμματισμό εμπορικών κέντρων ή πολυκαταστημάτων, την επιλογή της τοποθεσίας και την πρόβλεψη του μεγέθους της αγοράς που θα καλύψουν ή θα αποσπάσουν, στο διβλίο αυτό (κεφάλαιο 5) υπάρχει μια καλή παρουσίαση των υποδειγμάτων βαρύτητας (*constrained and probabilistic gravity models*) και των εφαρμογών τους στο αντικείμενο.

Στο κεφάλαιο 6 παρουσιάζονται μέθοδοι πρόβλεψης κυκλοφοριακών ροών για μελέτες που στοχεύουν στο σχεδιασμό συγκοινωνιακών δικτύων. Οι χρήστες των δικτύων αναλύονται με βάση τα αίτια μετακίνησης, την προέλευση και τον προορισμό, τη χρονική στιγμή και τη διάρκεια της μετακίνησης (*trip generation and distribution*) καθώς και τα εναλλακτικά μέσα μεταφοράς που έχουν στη διάθεσή τους και το σχετικό τους κόστος (*modal split*). Κατόπιν οι πληροφορίες αυτές συσχετίζονται με τις δυνατότητες των υπαρχόντων ή υπό δημιουργία δικτύων και παρουσιάζονται μέθοδοι πρόβλεψης κυκλοφοριακής συμπεριφοράς (αριθμός οχημάτων, ταχύτητα, κ.λπ.). Η παρουσίαση είναι καλή και οι δυσκολίες κατανόησης που μπορεί να παρουσιαστούν στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου δικαιολογούνται από το σύνθετο χαρακτήρα του προβλήματος.

Για την εκτίμηση των αναγκών δημόσιων αλλά και ιδιωτικών χώρων ψυχαγωγίας, αθλητισμού και κουλτούρας (πάρκα, πλατείες, κινηματογράφοι, θέατρα, μουσεία, γήπεδα, κ.λπ.) παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 7 η μέθοδος των ποσοστών συμμετοχής κατά ηλικία και φύλο (*age and sex specific participation rates*) καθώς και η μέθοδος της τάσης και της πολλαπλής παλινδρόμησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η πρόβλεψη με βάση τη μέθοδο των Δελφών (*Delphi method*) η οποία στηρίζεται στις γνώμες ειδικών αντί για κάποια ανάλυση των στατιστικών δεδομένων.

Τέλος στο κεφάλαιο 8 οι Fields και MacGregor επιχειρούν μια σύνθεση στις μεθόδους πρόβλεψης (*integrated forecasting*) που να ανταποκρίνεται στην έντονη αλληλεξάρτηση που παρατηρείται ανάμεσα σε βασικές παραμέτρους (πληθυσμός, απασχόληση, κατοικία, κατανομή γης, κ.λπ.) μιας περιοχής ή πόλης. Οπωσδήποτε οι τεχνικές εδώ δεν μπορεί να είναι απλές γι' αυτό και οι συγγραφείς δεν ελεγκτίνονται πολύ πέραν των ζητημάτων μεθοδολογίας.

Τελειώνοντας αυτό το κεφάλαιο —και το διβλίο— ο αναγνώστης έχει αποκτήσει γνώσεις και τεχνικές σημαντικής πρακτικής αξίας που θα μπορέσει να τις χρησιμοποιήσει σχετικά εύκολα στη δουλειά του. Ταυτόχρονα όμως, και αυτό είναι εξίσου σημαντικό, έχει αποκτήσει το ερέθισμα για μια κριτική προσέγγιση που θα τον βοηθάει να αποφεύγει την απολυτοποίηση των μεθόδων και την άκριτη αποδοχή των αποτελεσμάτων της πρόβλεψης. Στα πλαίσια των επιδιώξεών τους λοιπόν οι Fields και MacGregor προσφέρουν ένα διβλίο που παρά τις όποιες μικρές παραλείψεις του μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο βοήθημα για όσους μελετούν ή ασχολούνται με θέματα αστικού και περιφερειακού προγραμματισμού.